R I Z A L

Noticies Biografiques

P o r

W.E.Retana

Barcelona 1910.

BIBLIOTECA POPULAR
DE L'AVENÇ

W. E. RETANA

RIZAL

NOTICIES BIOGRAFIQUES

Llibreria L'AVENÇ · Rambla de Catalunya 24
BARCELONA

Num. 109 [redacted]

VOLUMS PUBLICATS

ALMIRALL, VALENTÍ. — **Articles literaris** (25).
ALCOVER, JOAN. — **Art i Literatura** (31).
ALADERN, JOSEP. — **La gent del llamp** (6).
ALOMAR, GABRIEL. — **Una vila que s mor. Tot passant** (24.)
ANDERSEN. — **Contes** (primera serie). Traducció de J. Massó Ventós (69).
AVEBURY, LORD — **Els plaers de la vida**. Trad. de R. Patxot i Jubert (60-61-62).
Balades i contes japonesos. Traducció d'Eduard Llorens (103).
BARTRINA, JOAQUIM M.ª — **Perpetuines** (75).
BERTRANA, PRUDENCI — **Crisalides** (70).
BUSQUETS I PUNSET, A. — **Del Montseny** (15).
CALVET, AGUSTÍ. — **Sentiment**, novela (39).
Cançons populars catalanes (1.ª serie) (90).
— — — (2.ª serie) (100).
CASES-CARBÓ, J. — **Catalonia** (assaigs nacionalistes) (81).
CATALÀ, VICTOR. — **Ombrivoles** (2.ª edició) (17).
CHATEAUBRIAND. — **Atala**. Traducció de Manuel de Montoliu (93).
Contes populars del Japó. — Trad. de Jaume Massó Torrents (30).
DANT ALLIGHIERI. — **La Vida Nova**. Trad. de Manuel de Montoliu (10).
DOMENECH I MONTANER, LLUÍS. — **Estudis politics** (36).
EMERSON. — **La confiança en si mateix. L'Amistat** Trad. de Cebrià Montoliu (20).
ESCARDOT, L. — **Bolves**, quadrets (52).
ERKMANN-CHATRIAN. — **Rondalles de poble**. Trad. de Joaquim Ruyra (83).
FLAMMARION, CAMIL. — **Urania**. Trad. de R. Patxot i Jubert (12).
FOLCH TORRES, JOSEP M.ª — **Laria**, novela (27).
— **Animiques** (77).
FUENTES, ENRIC DE. — **Tristors**, novela (32).
GENER, POMPEIUS. — **L'intellecte grec antic** (42).
GIACOSA, J. — **Com les fulles**, comedia en quatre actes. Trad. de Narcís Oller (40).
— **Tristos amors**, comedia en tres actes. Trad. de Narcís Oller (68).
— **El mes fort**, comedia en tres actes. Trad. de Narcís Oller (78).
GIBERT, VICENS M.ª DE. — **Gent de montanya**, novela (50).
GŒTHE. — **La Marguerideta** (escenes del *Faust*). Trad. de Joan Maragall. (2.ª edició) (21).
GOLDONI. — **La Dispesera**, comedia en tres actes. Trad. de J. Cases-Carbó (57).
— **El Vano**, comedia en tres actes. Trad. de Narcís Oller (86).
— **El sorrut benefactor**, comedia en tres actes.
L'Avar, comedia en un acte. Traducció de Narcís Oller (97).
GORKI: **Els Menestrals**, drama en quatre actes. Traducció de J. Puig i Ferreter (92).

RIZAL

S'ha fet d'aquesta obra un tiratge especial
de 50 exemplars en paper satinat

W. E. RETANA

RIZAL

NOTICIES BIOGRAFIQUES

BARCELONA

BIBLIOTECA POPULAR DE «L'AVENÇ»

1910

Tipografia «L'Avenç»: Rambla de Catalunya, 24

ALS LLEGIDORS

En 30 de Desembre de 1907, fa ja més de dos anys, l'eximi escriptor castellà D. W. E. Retana va donar en el «Centre Nacionalista Republicà», de Barcelona, davant un nombrosissim auditori, una magnifica conferencia, aplaudidissima, sobre la Vida y escritos del Dr. José Rizal.

Aquest volumet n'es un extracte fet pel mateix autor. Gracies a l'amabilitat exquisida del nostre amic Sr. Retana, podem publicar-lo, traduit en català, en la nostra Biblioteca Popular. *La figura den Rizal ressurt esplendent en aquestes curtes pàgines. Siga, el publicar-les, un petit tribut d'admiració al gran martre de la Patria Filipina.*

J. CASES-CARBÓ

I

Antecedents historics. — Naixença den Rizal. — La seva infancia. — Fa'l batxillerat a l'Ateneu dels jesuites de Manila. — Estudía Filosofia i Lletres a l'Universitat de Manila.

La conquista de les Isles Filipines no s'assembla a cap altra de les conquistes dels espanyols fetes per la força de les armes. Les Filipines varen esser guanyades per la persuasió, i les va guanyar un vell escrivà que's deia Legazpi, un dels grans representatius, com ara 's diu, de les Vascongades. L'obra den Legazpi fou obra de pau, no de guerra. La vida de la colonia va transcórrer, a travers del temps, d'una manera molt trista: el país no era ric; se trobava a milers de llegües de la metropoli: allà no

hi anaven gairebé altra gent que·ls que sobraven de Mexic. Les ordres religioses, que hi feien un paper important desde ·l començament de la dominació espanyola, van acabar per imposar-se, venint a esser la classe directora, sobre tot en lo referent a la vida social dels indigenes: el frare va arribar a esser el governant absolut de la conciencia filipina. El periode dit constitucional va importar en el país algunes llibertats; però aquestes desaparegueren per sempre en 1824, en que va quedar abolida la gloriosa constitució de l'any 12. Sobrevingué una gran reacció, s'establí amb gran rigor la censura previa d'impremta, i, naturalment, s'extengué ·l malcontentament, el qual, sense exterioritsar-se, cada dia s'enfondia en el cor dels oprimits.

En 1872, un motí militar que esclatà a Cavite (motí molt digne d'estudi) va portar com conseqüencia ·l sacrifici de tres capellans dels més inteligents i caracterisats, i que fossin deportats molts filipins que havien sobressortit per la llur cultura i per llur amor a les idees lliberals. Aquells sacrificis i aquells exils varen deixar llevor; el

temps passava, i en tant que ·ls espanyols viviem sense recordar *allò de Cavite*, els filipins, pensant-hi, acariciaven un ideal de redempció. Calia un home que l'encarnés, un home que fos simbol de l'ideal; i aquest home aparegué; aquest home fou en Rizal, la vida del qual vaig a relatar.

En Josep Rizal va néixer el 19 de Juny de 1861 en un poblet que ·s deia Calamba, de la provincia de La Laguna, pertanyent a la regió tagala. Desde molt petit se va singularisar, no solament per la seva gran inteligencia, sinó per l'amor, veritablement religiós, que sentia per la seva patria. Els seus pares el van portar a Manila, i allí, després d'haver viscut algun temps en la mateixa casa ont visqué ·l P. Burgos, — un dels capellans filipins executats en 1872, — va passar a l'Ateneu dels jesuites, en qualitat d'intern. La tragedia del 72 no li fugia de la memoria, com no n'hi fugien certes injusticies que havia vist en el seu poble, i que ell refereix en un dels seus articles en aquests termes:

«Sobre la fina arena de las orillas del lago de Bay hemos pasado largas horas de nuestra niñez pensando y soñando en lo

que había más allá, al otro lado de las olas. En nuestro pueblo veíamos, todos los días casi, al teniente de la guardia civil, al alcalde cuando lo visitaba, apaleando é hiriendo al inerme y pacífico vecino que no se descubría y saludaba desde lejos. En nuestro pueblo veíamos la fuerza desenfrenada, las violencias y otros excesos cometidos por los que estaban encargados de velar por la paz pública; y, fuera, el bandolerismo, los *tulisanes,* contra los cuales eran impotentes nuestras autoridades. *Dentro teníamos la tiranía y fuera el cautiverio.* Y me preguntaba entonces si en los países que había allá, al otro lado del lago, se vivía de la misma manera; si allá se atormentaba con duros y crueles azotes al campesino sobre quien recaía una simple sospecha; si allá se respetaba el hogar; si para vivir en paz había que sobornar á todos los tiranos...»

Del talent i aplicació den Rizal com estudiant bastarà dir que les vintidues assignatures del batxillerat les guanyà totes amb la nota de *sobresaliente.* Al mateix temps que estudiava, i per passatemps, va anar exercitant-se en el dibuix, en l'esculptura i en la

poesia. Als disset anys era batxiller i tenia perfectament definides les seves variades aptituts.

L'elecció de carrera ·l va fer vacilar: va optar primer per la de Filosofia i Lletres; després se va matricular en el preparatori de Medecina. Totes dues facultats se cursaven en l'Universitat de Manila, l'unica en el país, regida per frares dominics. En Rizal va notar tot seguit el cambi en la manera d'ensenyar. Es just dir que ·ls jesuites eren més habils i més considerats: tractaven als llurs deixebles carinyosament, mentre que ·ls dominics solien tractar-los amb menyspreu, però sobre tot als indigenes que donaven senyals de posseir el preat tresor de la dignitat, i en Rizal el tenia en alt grau. Sovint, sentint-se ferit, i veient les humiliacions que tenien de passar alguns companys, va concebir l'idea d'anar-se·n a Espanya. Per aquell temps, es a dir, essent estudiant, va escriure una *sarsuela* que va esser representada en el teatre que ·ls jesuites tenien en llur Ateneu i va concórrer a un certamen amb una oda que li va valer el primer premi. En aqueixa oda, l'autor es el primer filipí que escriu la frase

PATRIA MEVA. Poc temps després hi va haver un altre certamen literari; però en aquest, a diferencia de l'altre (en el qual als espanyols se ·ls havia judicat apart), va establir-se que hi hauria un sol premi per a peninsulars i filipins, i aqueix primer premi se ·l va endur en Rizal, per un treball en prosa en honor de Cervantes. Què no li devia an en Rizal la victoria? I això que ·l jurat era compost d'espanyols exclusivament.

En Rizal va sentir-se superior als blancs; al menos, igual als blancs superiors. I, amb tot i amb això, el factor *raça,* en el seu país, semblava com si pesés sobre d'ell com una maledicció. De què li servia derrotar als espanyols en un certamen public, si era *indio?* Ell no oblidava la tragedia del 72; però tampoc oblidava que, trobant-se en el seu poble, de vacacions, una nit va rebre una escopetada per l'esquena. Era que havia passat aprop d'un guarda civil i no l'havia saludat! Si en Rizal hagués estat espanyol no hauria rebut l'escopetada.

II

La seva anada a Espanya i desembarc a Barcelona. — S'estableix a Madrid, ont continua ·ls seus estudis.

Ple d'amargor al mateix temps que ansiós d'estudiar amb entera llibertat les ciencies i les lletres, va decidir-se a venir a Espanya, i pel Juny de 1882 va desembarcar a Barcelona. En Rizal venia ja perfectament definit: era, pel seu cor, un gran nacionalista, i era, pels seus antecedents personals, un gran malcontent. Amb tot, el seu nacionalisme se sobreposava a tota altra cosa; el seu ardent amor a la patria era la seva devoció-obsessió. I el seu primer article escrit a Barcelona, als pocs dies d'haver desembarcat, el va titolar *El amor patrio.* Com l'exalta! I quina unció posa en les frases! «El amor á la patria no se borra jamás, una vez ha entrado en el corazón, porque lleva en si un sello divino que le hace eterno, imperecedero.» I tot seguit, com si volgués infondre-l en les persones a qui consagrava ·l seu treball: «Se ha dicho siempre que el amor ha sido el móvil más poderoso de las accio-

nes más sublimes. Pues bien: entre todos los amores, el de la patria es el que ha producido las más grandes, más heroicas y más desinteresadas. Leed la Historia...» Després d'alguns paragrafs molt sentits i molt raonats, afegeix: «Vosotros los que habéis perdido el ideal de vuestras almas; los que, heridos en el corazón, visteis desaparecer una á una vuestras ilusiones, y, semejantes á los árboles en otoño, os encontráis sin flores y sin hojas, y, deseosos de amar, no halláis nada digno de vosotros, ahí tenéis la patria. ¡Amadla! ¡Amadla! ¡Oh, sí! Pero no ya como la amaban en otro tiempo, practicando virtudes feroces, negadas y reprobadas por una verdadera moral y por la madre Naturaleza; no haciendo gala de fanatismo, de destrucción y de crueldad; no: *más risueña aurora aparece en el horizonte,* de luces suaves y pacíficas, mensajera de la vida y de la paz; la aurora, en fin, del Cristianismo, presagio de días felices y tranquilos. *Deber nuestro será seguir los áridos pero pacíficos y productivos senderos de la Ciencia,* que conducen al Progreso, y de ahí á *la unión deseada y pedida por Jesucristo en la noche de su dolor*».

Molt aviat se va dirigir a Madrid, en la qual Universitat va rependre ·ls seus estudis de Filosofia i Medecina; en totes dues Facultats se distingí, però més en la primera que en la segona. En Medecina va obtenir alguns *sobresalientes* i *notables;* però en Filosofia, no solament *sobresaliente* en totes les assignatures (salvat en dues, que va guanyar *notable,* sinó premis d'honor en oposicions renyides. En llengües va descollar d'una manera especial. Al savi catedràtic Amador de los Ríos li vaig sentir dir que no havia tingut cap deixeble d'arab com en Rizal; i al professor d'idiomes Mr. Hughes, que no havia conegut mai cap jove de majors aptituts per apendre idiomes. Com de fet, en Rizal, en plena joventut, va arribar a parlar i escriure en castellà, en francès, en inglès i en alemany; traduía de l'italià, del portuguès, de l'holandès i del suec; tenia profons coneixements de llatí, grec, arab i hebreu; va saber un poc de sanscrit i de xinesc, i va acabar per apendre ·l rus; i, trobant-se en el Japó, ne va tenir prou amb una mica més d'un mes per a apendre de la llengua japonesa lo suficient per a enten-

dre-la i fer-s'hi entendre. En certa ocasió, trobant-se a Londres, va tenir l'humorada de consultar un frenoleg, el qual, després d'haver-lo examinat, li va preguntar:

—Sab gaires idiomes, vostè?

—Alguns, —va respondre en Rizal.

—Anava a aconsellar-li que·s dediqués a poliglota, —va afegir el frenoleg.

A Madrid feia una vida molt modesta i recollida. Seguia amb molt profit totes dugues carreres, i les estones de lleure, que un altre xicot menos seriós que ell hauria dedicat a divertir-se, ell les consagrava a la pintura, a l'esculptura i a escriure. A Madrid va esser ont va traçar les primeres quartilles de la novela que havia d'immortalisar-lo: *Noli me tangere.*

He tingut la sort que arribés a les meves mans un *diari intim* den Rizal. En Rizal era molt metodic, i dia per dia anotava què feia i quant gastava, i sovint què sentia. No fumava; i de la seva modesta pensió separava tot lo que li era possible per adquirir llibres. Va arribar una ocasió en que·ls gastos de menjar els va reduir a sis rals diaris, i hi va haver dia que no va dinar.

I, no obstant, comptava amb una bona biblioteca, que va anar adquirint a força de sacrificis.

Per a donar una idea del seu caracter res millor que recollir una de les notes íntimes del seu *diari*. Que lluny degué estar de que algun dia aquesta nota 's faria pública! El 31 de Març de 1884 va visitar a una familia filipina. En Rizal va escriure:

«Hoy he visto á la familia de V. Al hablarme de mi país, se han despertado en mi corazón dormidos recuerdos. De cuando en cuando me suele suceder que se apodera de mí una vaga melancolía que hace se despliegue á mi vista todo el pasado. Esto, que me sucedía á menudo cuando niño, lo experimento ahora raras veces, sí, pero con mucha intensidad.» «Mis días corren con velocidad y encuentro que soy muy viejo (así me llaman muchos) para mi edad. Me falta la alegría de los corazones jóvenes, el risueño semblante de los corazones tranquilos y satisfechos, la animación de los que confían en su porvenir; y, sin embargo, creo que no he hecho nada que no esté bien pensado y querido. Creo que soy honrado: nada me

remuerde la conciencia sino es el haberme privado de muchos placeres. Siento que mi corazón no ha perdido nada de su vigor de amar; sólo que no hallo á quién amar. He gastado poco este sentimiento.»

En Rizal estava enamorat de la seva patria. No·s dedueix altra cosa de la lectura dels seus escrits, en els quals, certament, a cada pas s'invoca a Déu; tenia una gran fe en la Providencia, i d'ella esperava la redempció. De tal manera exercia l'apostolat, que era apostol adhuc en les seves cartes familiars: aixi Antoni Luna, que devingué després un dels seus mės grans admiradors, pogué escriure, referint-se a l'epoca en que en Luna era estudiant:

«Para nosotros, estudiantes de quince á veinte años, en Filipinas en 1884, que resultábamos cobardes é hipócritas, como si fuera un crimen el amor á la patria, nos parecía Rizal como un hombre extraordinario que allá, en lontananza, sobre el pedestal labrado por su actividad, nos enseñaba el camino del progreso. Vientos de fraternidad, como á las hojas el huracán, nos llevaba, de tarde en tarde, trozos de su pluma, y los

leíamos con admiración, los escuchábamos con sagrado recogimiento, asimilándonos aquellos conceptos, pesando los pensamientos, entusiasmándonos fácilmente, porque también entre nosotros un eco había que, aunque tímido, respondía á su voz.»

El dia 25 de Juny de 1884 en Rizal va guanyar en l'oposició ·l primer premi de grec, i aquell dia va apuntar en el seu diari: «Hoy no he comido por no tener dinero». Però al vespre va menjar. Aquell vespre ·s va donar un banquet en honor del pintor Joan Luna, l'autor del *Spoliarium;* al dinar hi assistiren alguns politics qualificats, entre ells els senyors Moret i Labra. Els filipins hi portaren en Rizal, i en Rizal aprofità aquella conjuntura per a pronunciar el seu primer discurs, ratificant-se solemnialment en els seus sentiments nacionalistes. I per primera vegada a Espanya ·s va sentir parlar del concepte de patriotisme en una forma novissima: en Rizal va venir a dir: «*Som dos pobles, som dugues races;* volem viure *units,* però amb els mateixos drets que vosaltres». Com que allavors no s'afinava en aquestes materies tant com després ha vingut

a afinar-se, els encarregats de pendre notes dels discursos d'aquell vespre no varen donar importancia a les paraules den Rizal, paraules verament trascendentals, ja que amb elles va donar a entendre que si l'Espanya no volia viure en la més perfecta armonia espiritual amb la seva colonia, podrien sobrevenir amargues conseqüencies. Va esser aquesta vegada, com tantes altres, noble interpretador de les aspiracions del seu país, i, com tantes, profetisà esdeveniments que per desgracia tingueren lloc.

III

Se llicencia en Filosofia i Lletres i ·s doctora en Medecina. — La seva anada a París, a Heidelberg i a Berlín. — Imprimeix la seva novela *Noli me tangere,* que es prohibida a Filipines. — Assumpte de la novela. — Judicis que ha merescut.

L'any següent se llicencià en Filosofia i ·s doctorà en Medecina. I, després d'una lleugera excursió per Valencia i Andalusia, se·n va anar a l'extranger, establint-se a París. Allí va conseguir formar part de la clinica

del celebre oftalmoleg Dr. Wecker, al costat del qual va aixamplar considerablement els seus coneixements. Al cap d'alguns mesos va marxar cap a Alemania: l'hi portava ·l desig de perfeccionar-se en la llengua de Schiller. Fixà la seva residencia a Heidelberg, i en venint l'istiu se·n va anar a un poblet de la montanya d'Odenwald, al nord de Heidelberg, ont se dedicà principalment a observar la vida pagesa. N'obtingué, com esperava, conseqüencies que ·l dugueren a afirmar-se més i més en la seva convicció que en lo essencial no hi havia diferencia entre les races humanes. Ell no empleava mai la paraula raça en sentit antropologic, sinó social; i les diferencies que trobava entre les unes i les altres les atribuía a l'educació i indubtablement als antecedents de la vida historica. Després d'una curta residencia a Leipzig, va marxar cap a Berlín, ont va acabar la seva novela *Noli me tangere,* que havia començat a Madrid i continuat a París; i a Berlín la va fer imprimir, gracies a la generositat del seu amic D. Maxim Viola, que·n va pagar l'edició.

Aleshores en Rizal tenia vinticinc anys. Crec que·s va trobar molt lluny de sospitar

que ·l seu llibre tindria gran ressonancia i una trascendencia immensa. *Noli me tangere* es una sintesi fidelissima de l'estat en que·s trobava aleshores Filipines; en aquelles pagines se contrastava ·l sofriment dels filipins amb els abusos dels espanyols. No hi ha cap personatge que·s pugui qualificar de fals, ni un sol fet que no sigui més o menos cert; però en Rizal va escriure amb esprit massa sistematic, i això va produir grossissima irritació a la crítica genuinament espanyola. Va arribar el llibre a Filipines, i els primers que ·l llegiren foren els frares; i com que allí no ·s podien introduir impresos sense l'autorisació previa del Govern i an aquest l'aconsellaven els frares, va sense dir que an el *Noli me tangere* se li posà immediatament el veto. L'Arcabisbe va enviar la novela a l'Universitat; l'Universitat va designar tres frares perquè la judiquessin, i aquests declararen... que era *filibustera, volteriana,* etc. L'Arcabisbe va trasmetre aquest dictamen al Governador general, i el Governador general, desitjós de lligar bé tots els caps, va encarregar un nou judici a la Comissió permanent de Censura, composta de frares i de seglars, la qual

designà com ponent fra Salvador Font. Segons la censura de fra Salvador Font, la novela den Rizal es una pedregada d'atacs, que classifica en aquesta forma:

Atacs a la religió de l'Estat;

Atacs a l'Administració, als espanyols empleats del Govern i Tribunals de Justicia;

Atacs al cos de la Guarda civil;

Atacs... Fra Font qualifica *d'atacs* una escena ont se descriuen les tortures a que foren sotmesos uns *tulisans* dels quals se volia arrancar la delació de que Ibarra, protagonista de la novela, els havia induit a que assaltessin la casa-quarter de la Guarda civil. I diu fra Font, per via de comentari en una nota que va a la pagina 29 del seu folleti:

«*Filipinas: Problema fundamental.*» «*Solamente por esta circunstancia debió ser preso y llevado á los tribunales el autor... que se paseaba tranquilo por las calles cuando llegó el libro á las islas.*»

I com si aquestes pietoses paraules no diguessin prou, afegeix el censor:

«*Si el mesticillo Rizal hubiera llegado al Archipiélago mandando las Islas el general Moriones, hubiera hallado su merecido.*»

Noli me tangere es una novela simbolica. Els seus personatges principals són dos: *Elias,* sintesi de la massa popular que sofreix i no té medis d'exteriorisar les seves queixes, i Juan Crisostom Ibarra, que es el mateix Rizal, sintesi de la classe ilustrada, plena de civisme i de bon desig. Ibarra, en tornant d'un llarg viatge d'estudi per Europa, se proposa invertir una bona part de la seva fortuna en el foment de la cultura del país; els frares s'interposen en el seu camí; li creen dificultats i li porten la desgracia. Elies vol aprofitar la desesperació d'Ibarra, i continuament l'excita a que dirigeixi un moviment revolucionari, a la qual cosa s'oposa constantment l'Ibarra. La religió, medi empleat sovint, en aquell temps, a Filipines per a tenir sotmès el poble, juga un important paper en els dialegs d'Elies amb l'Ibarra; vet-aquí un fragment del que en certa ocasió diu el plebeu:

«— Señor, — repuso (Elías) con voz grave; — acusáis de ingratitud al pueblo. Permitid que yo, uno del pueblo que sufre, lo defienda. Los favores que se hacen para que tengan derecho al reconocimiento, nece-

sitan ser desinteresados. Hagamos caso omiso de la misión, de la caridad cristiana, tan manoseada; prescindamos de la Historia; no preguntemos qué ha hecho España del pueblo judío, que ha dado á toda Europa un libro, una religión y un Dios; qué ha hecho del pueblo árabe, que le ha dado cultura, ha sido tolerante con su religión y ha despertado su amor propio nacional, aletargado, destruido casi durante la dominación romana y goda. ¿Decís que nos han dado la fe y nos han sacado del error? ¿Llamáis fe á esas prácticas exteriores, religión á ese comercio de correas y escapularios, verdad á esos milagros y cuentos que oimos todos los días? ¿Es ésta la ley de Jesucristo? *Para esto no necesitaba un Dios dejarse crucificar ni nosotros obligarnos á una gratitud eterna:* la superstición existía mucho antes: sólo necesitaba perfeccionarla, y subir el precio de las mercancías. Me diréis que, por imperfecta que fuese nuestra religión de ahora, es preferible á la que teníamos: lo creo y convengo en ello; *pero es demasiado cara, pues por ella hemos renunciado á nuestra nacionalidad, á nuestra independencia; por ella hemos dado*

á sus sacerdotes nuestros mejores pueblos, nuestros campos y damos aún nuestras economias con la compra de objetos religiosos. Se nos ha introducido un artículo de industria extranjera, lo pagamos bien y estamos en paz...»

Ibarra (o sia en Rizal) es constantment el fre de l'impetuós Elies; a cada moment li recomana calma: sobre tot li fa veure que cap poble mereix disfrutar d'absoluta llibertat mentre no s'elevi per sí mateix al grau de cultura que li es indispensable... La divisa d'Ibarra es: *esperar*. An això, en una de les seves exaltacions, replica Elies:

«—¡Esperar, esperar equivale á sufrir!»... «Solos, en verdad somos nada; pero tomad la causa del puelo, uníos al pueblo, no desoigáis sus voces, dad ejemplo á los demás, *dad la idea de lo que se llama* UNA PATRIA!»... «¿No veis como todo despierta? El sueño duró siglos, pero un día cayó el rayo, y el rayo, al destruir, llamó la vida; desde entonces *(aludeix als executats en 1872)* nuevas tendencias trabajan los espíritus, y esas tendencias, hoy separadas, se unirán un día guiadas por Dios. Dios no ha faltado á los otros pueblos»... «Sin lucha no hay liber-

tad»... «Sin libertad no hay luz»... «El combate comienza en la esfera de las ideas para descender á la arena, *que se teñirá en sangre;* oigo la voz de Dios, ¡ay de los que quieran resistirle! *¡Para ellos no se ha escrito la Historia!*»

Tant-de-bo 'ls governants espanyols ho haguessin tingut en compte!... Ibarra, per ultim, es victima dels odis dels seus enemics: aquests consegueixen complicar-lo en una trama grollera i el fan ficar a la presó. Elies el salva. I tots dos, en una canoa, remonten el riu de Manila i van a raure a una llacuna, ont els descobreixen els carrabiners, que disparen contra la canoa. Ibarra consegueix arribar a la platja, però ferit; pressent que se li acosta la mort: així ho diu a un noi de nom Basili, que troba per allí; i, girant la cara cap a Orient, Ibarra exclama (i aquesta es la frase amb la qual acaba la novela): «—*Moro sense veure brillar l'aurora sobre la meva patria. Vosaltres, que l'heu de veure, saludeu-la.* RECORDEU-VOS D'AQUELLS QUE HAN CAIGUT DURANT LA NIT».

Noli me tangere ha cridat l'atenció de

molts pensadors. Als Estats-Units aquest llibre s'ha estudiat profondament per a conèixer per ell les aspiracions dels filipins. Quina diferencia entre la crítica americana i l'espanyola! Moltes són les conclusions que·s poden deduir de la gran novela den Rizal; però n'hi ha una que·s presta més que cap altra a la meditació: *quin pitjor filibusterisme que·l filibusterisme de la desesperació?* Però an els filipins qui·ls arrastrava an aquest *filibusterisme?* Ibarra era un home ple de bon desig, ansiós d'aixecar el progrés intelectual del seu país, i solament per això se·l considerava *filibuster!*

Ja s'ha dit com fou judicada l'obra a Filipines. Ara afegiré que ho va esser també a la Metropoli, i no menys com en el Congrés i en el Senat. La judicà en el Senat D. Ferran Vida, sense conèixer de la mateixa altra cosa que·ls judicis dels frares; i la judicà en el Congrés el senyor general Pando, dient-ne que era plena de verí. M'inclino a creure que·l senyor Pando no havia llegit el llibre. En quant al senyor Sagasta, president del Consell, i al senyor Becerra, allavors ministre d'Ultramar, no·l van llegir, com no

l'havia llegit l'antecessor de D. Manuel Becerra, D. Victor Balaguer. Sabien tots ells, això sí, pels frares, que'l llibre den Rizal era *molt dolent,* i s'acontentaren amb aquest judici!

A Berlin, al poc temps de publicada la novela,—que, per la mateixa raó que era prohibida a l'Arxipelag, fou llegida amb més aviditat per aquells que tingueren la sort d'adquirir-ne algun exemplar,—féu en Rizal alguns treballets de caracter literari, en francès, en inglès i diverses traduccions de l'alemany. Després realisà noves excursions per Alemanya; visità l'Austria i la Bohemia; va tractar, trobant-se a Leitmeritz, el savi professor Blumentritt, el primer filipinoleg del món, establint-se entre tots dos desde allavors una amistat fraternal; i després viatjà per Italia i per Suiça, anant-se'n, per ultim, a Marsella, ont s'embarcà cap al seu país. Va arribar a Manila en Agost de 1887.

IV

Torna a Manila en Agost de 1887. — Deixa Manila en Febrer de 1888; se·n va a la Xina, i després al Japó i als Estats Units. — La seva estada a Londres.

Va tenir sort a la seva arribada, perquè al davant del Govern suprem de la Colonia ·s trobava ·l general Terrero, que en aquella ocasió·l tenia poc menos que entregat a tres homens eminentment liberals: en Quiroga Ballesteros, director civil; D. Josep Centeno, governador de Manila, i D. Josep Sainz de Baranda, secretari del Govern general. Tots tres varen tractar en Rizal amb la deguda consideració. Si no haguessin estat aquests homens lliberals i sensats els que·s trobaren al davant dels destins del país, potser s'hauria portat a cap amb en Rizal allò que·l P. Font demanava en la nota del dictamen. Amb tot, en Rizal va esser vigilat, li varen posar al costat un tinent de la Guarda civil, D. Josep Faviel de Andrade. I va succeir allò que raonablement havia de succeir: que al cap de quatre dies en Rizal i el seu cancerber eren molt bons amics. En Rizal, a la seva

gran cultura, juntava l'afabilitat de caracter i l'elevació de les idees; el tinent era un perfecte cavaller, posseía un bon sentit i era en el fons un artista com en Rizal: així es que tots dos van simpatisar i 's van professar mutualment amistat sincera. . .

Però an en Rizal se li feia impossible la vida en el seu país, en el seu poble de Calamba sobre tot, ont existia un greu problema per resoldre, i al qual ell no podia esser indiferent. Va voler arreglar-ho i va topar immediatament amb l'oposició dels frares. Enutjat, desesperançat, va resoldre ausentar-se de la seva patria, i a primers de Febrer de 1888 s'embarcà a Manila cap a la Xina. Va estar a Hong-Kong i a Macao; va emplear els seus lleures estudiant costums i sobre tot el teatre dels xinesos, tant interessant com poc conegut. De la Xina se n'anà al Japó, ont romangué un mes si fa no fa, veient-ho tot i observant-ho tot. Tot seguit se va adonar del creixent progrés que hi havia allí... i això que no hi havia frares! I se'n va anar als Estats-Units, ont va trobar un progrés molt més gran, sense tampoc l'intervenció de les ordres religioses; i, per

ultim, a Inglaterra, ont, igualment sense necessitat del predomini d'aquelles, els inglesos progressaven... I amb tot i amb això, els frares de Filipines obstinats en que, gracies an ells, Filipines era ·l país més prosper del món!

Establert a Londres, se va dedicar preferentment a l'estudi del passat de la seva patria; cada dia consagrava hores i hores a estudiar en el Museu Britanic els llibres antics que feien referencia al seu país. El temps que li sobrava l'invertia en fer altres estudis, i especialment en pintar i modelar. A Londres va fer algunes de les seves principals esculptures. Allí va esser ont se va donar compte de la sanya amb que·l perseguien els frares de Filipines, que van acabar per empendre una veritable creuada contra ·l *Noli me tangere* i el seu autor. Allí va rebre alguns folletets ont se deia mal d'ell; allí va saber que·ls frares, desde la trona, el posaven com un drap brut... Entre ·ls que més se distingiren en aquesta campanya anti-rizalina va sobressortir l'agustí fra Joseph Rodríguez, del qual se pot dir, sense ofendre la seva memoria, que era un ser inferior, un veritable

ignorant. Va publicar tota una serie de folletets contra en Rizal. La simple enumeració dels epigrafs basta per a judicar aquell agustinià. Vet-aquí la llista d'aquests epigrafs, precedits tots ells del general: *Cuestiones de sumo interés:*

¿Por qué no los he de leer?
¡Guardáos de ellos! ¿Por qué?
Y ¿qué me dice V. de la peste?
¿Por qué triunfan los impíos?
¿Cree V. que de veras no hay purgatorio?
¿Hay ó no infierno?
¿Qué le parece á V. de esos libelos?
O confesión ó condenación.

A Londres va escriure en Rizal per a *La Solidaridad,* quinzenari que en 1889 fundaren els filipins a Barcelona. Els seus articles foren molts i bons. No s'ha de passar per alt l'intitulat *Una profanació.*

A Calamba havien mort del colera, al mateix temps, un cunyat den Rizal i un altre veí del poble. Tots dos moriren sense confessió. I el rector de Calamba va telegrafiar la noticia a l'Arcabisbe en aquests termes: «Mariano Herbosa, *cunyat den Rizal,* ha mort sense confessió. Què faig?». An això respon-

gué l'Arcabisbe: «Essent veritat això, neguem sepultura en cementiri eclesiastic». A l'altre vei·l van enterrar en sagrat, i al *cunyat den Rizal* el van enterrar en mig d'un camp, com un goç. Fins an aquest punt se perseguia ·l nom den Rizal a Filipines!

Els enemics den Rizal, no podent-se venjar en el doctor, perquè ·s trobava a Inglaterra, se venjaven en el cadavre d'un parent! I, per si això era poc, els pares den Rizal, els seus germans i els seus amics més qualificats, eren deportats a les isles més insanes del sud de l'Arxipeleg! Què devia pensar en Rizal de tot això? Se ·l va posar al marge de la desesperació. Qui dubta que·ls espanyols empenyien en Rizal a esser filibuster? Tenia o no motius per esser-ne? Doncs no ho era! Va portar la seva abnegació fins al punt que, immediatament després de tant iniqües persecucions contra les persones més estimades del seu cor, publicava un article en el qual deia que no volia l'expulsió dels frares: que·s contentava amb la llur secularisació. «El nostre país — deia — es generós: no farà amb els frares allò que Espanya va fer l'any trenta i tants.»

Fruit de la seva estada a Londres va esser la reimpressió d'un llibret rarissim d'historia, els *Sucesos de las Islas Filipinas,* pel Dr. Antoni de Morga, ont se narren els fets esdevinguts durant els primers anys de la nostra dominació. En Rizal reimprimí aquest llibre amb gran abundancia de notes, inspirades en lo que 'n podriem dir laborantisme cientific, semblant al que anys endarrera havien empleat certs americans erudits. La tendencia de les notes den Rizal era exaltar l'antiga civilisació filipina i rebaixar lo fet pels espanyols; peró cal regonèixer que, més bé o més malament, en Rizal prova amb textes tot allò que sosté. Va sense dir que també aquesta obra, no obstant el seu caracter d'erudició, va esser prohibida a Filipines.

I termino amb la seva estada a Londres fent notar un fet que es un nou dato sobre la noblesa de l'ànima den Rizal. Vivia en Rizal a dispesa en una casa particular, ont hi havia una familia composta de matrimoni i tres filles, a les quals va fer el bust. En Rizal va poder notar que una d'elles se fixava molt en ell. Va poder observar que ell no li

era indiferent an ella. An ell, per altra part, li agradava aquella noia. Però en Rizal se devia a la seva patria, l'amor dels seus amors; apart de que en Rizal, com un altre Don Quixot, tenia també la seva Dulcinea en el cor, una paisana seva... Ell va compendre que si agafava relacions amb l'inglesa era infidel als seus més elevats sentiments, i va pendre la resolució d'abandonar la ciutat ont vivia. I va marxar cap a París. I a París va esser ont va treure a la llum el llibre de Morga d'ont s'ha parlat més amunt.

V

Torna a Madrid a mitjans de 1890. — S'estableix després a Gant, ont publica la seva novela *El Filibusterismo*. — Assumpte de l'obra.

Alguns mesos després, a mitjans de 1890, en Rizal va marxar cap a Madrid, ont s'estava una nodrida i intelligent colonia filipina, amb el seu orgue propri, *La Solidaridad*, que de Barcelona trasportaren a Madrid. Allavors en Rizal se va moure molt, desitjós d'obtenir per a la seva patria les reformes que

considerava més urgents; va tractar alguns politics, entre ells el savi Pi i Margall, del qual va esser amic i admirador profon. Per cert que·l fill del venerable Pi conserva com una reliquia un exemplar de *Noli me tangere* amb una dedicatoria autografa den Rizal. També va tractar a D. Emili Junoy, que va conèixer en Rizal intimament i va renyir verdaderes batalles per a defensar l'espanyolisme de l'apostol filipí. Però en Rizal era un somniador; el seu esprit altruista, ple d'unció, no encaixava bé en el de componendes que solia informar el de la major part dels seus compatriotes; i desenganyat, persuadit que·l Govern de la Metropoli no faria res de fonament que servís per a redimir el poble filipí, resolgué allunyar-se de Madrid, i a partir de llavors va deixar de colaborar en *La Solidaridad*. Va esser tant prudent, que no va exteriosisar gens ni mica·l dissentiment que l'obligava a separar-se dels seus compatriotes i companys: volia treballar sol, pel seu compte i a la seva manera. I se'n va anar cap a París, ont va estar poc; de París a Brusseles, ont tampoc estigué gaire; i de Brusseles a Gant, ont se va establir.

Va esser a Gant ont va treure a llum la seva novela, segona part del *Noli me tangere,* titolada *El Filibusterismo.*

El Filibusterismo havia estat esboçat a Londres. Quan el va publicar va tenir el ferm proposit de que no ·l llegissin els espanyols. L'experiencia li havia demostrat que ·ls espanyols no tenien en compte la literatura rizalina sinó per a condemnar-la i execrar-la. Doncs, no va posar a la venda pública aquest llibre. El va titolar *El Filibusterismo* i va tenir el valor — un valor certament molt honrat — de dedicar-lo a la memoria dels tres sacerdots filipins escanyats en 1872; als quals el que allavors era Arcabisbe de Manila (que no era frare) se va negar a degradar, sens dubte perquè va adquirir el ple convenciment de que no eren culpables del crim que se ·ls imputava. I en Rizal va tenir la valentia de dir en aqueixa dedicatoria, aludint an aquells tres capellans martirs: «Qualsevol que sense proves evidents ataqui la vostra memoria, que en la vostra sang se taqui les mans!».

El Filibusterismo es el llibre més nacionalista que he llegit en ma vida. Com se pot

recordar, l'Ibarra, el protagonista del *Noli me tangere,* quan acabava la novela 's trobava moribunde. L'impressió que les ultimes paraules seves produeix al lector es que l'Ibarra mor. Però l'Ibarra no va morir. Se salva, i fuig de Filipines. I aqueix Ibarra rediviu, dient-se Simoun, torna al seu país, convertit en comerciant de joies al cap d'alguns anys. Torna enterament desfigurat: ningú 'l regoneix; la gent el prenien per un malabar de diners; ningú podia sospitar que fos l'Ibarra, ja que en tot el país se considerava com cosa positivament certa que l'Ibarra havia estat mort pels carrabiners. Simoun torna al seu país amb el proposit de fer la revolució: l'inspirava un ideal essencialment anarquista. «El país — pensava — està podrit; però no ho està prou: vui esser jo qui contribueixi a la seva més absoluta corrupció, del germen de la qual sobrevindrà 'l remei.» La casualitat va fer que aquell noiet que 's deia Basili, amb el qual l'Ibarra va parlar quan s'estava morint, va sorpendre a Simoun sense ulleres i el va regonèixer. Aquell noi de la conclusió del *Noli me tangere* es ara un jove quasibé home fet, que estudia medecina. Simoun,

veient-se descobert, acaba per confessar a Basili la veritat, i li explica com ha tornat a Filipines amb el proposit de corrompre del tot al país, a fi de que forçosament sorgeixi d'abaix estant una revolució que ho capgiri tot.

Tota l'obra es d'un interès creixent. Però en el ben entès que aquest interès no es el *novelesc:* l'interès es en la doctrina que a cada moment va escampant en Rizal. En el *Noli me tangere,* en Rizal se mostra partidari resolt de la difusió de la llengua castellana: en *El Filibusterismo* sosté la conveniencia que s'afirmi la llengua nacional. Diu a proposit d'això Simoun, discutint amb Basili, que era gran partidari de que·l castellà vingués asser l'idioma general de Filipines:

«— El español nunca será lenguaje general en el país; el pueblo nunca lo hablará, *porque para las concepciones de su cerebro y los sentimientos de su corazón no tiene frases ese idioma:* cada pueblo tiene el suyo, *como tiene su manera de sentir.* ¿Qué vais á conseguir con el castellano los pocos que lo habéis de hablar? *Matar vuestra originalidad, subordinar vuestros pensamientos á otros cerebros, y, en vez*

de haceros libres, ¡haceros verdaderamente esclavos! Nueve por diez de los que presumís de ilustrados, *sois renegados de vuestra patria.* El que de entre vosotros habla ese idioma, descuida de tal manera el suyo, que ni lo escribe ni lo entiende, y ¡cuántos he visto yo que afectan no saber de ello una sola palabra! *Por fortuna tenéis un Gobierno imbécil.* Mientras la Rusia, para esclavizar á la Polonia, le impone el ruso; mientras la Alemania prohibe el francés en las provincias conquistadas, vuestro Gobierno pugna por conservaros el vuestro, y vosotros, en cambio, pueblo maravilloso bajo un gobierno increible, *¡vosotros os esforzáis en despojaros de vuestra nacionalidad!* Uno y otro os olvidáis de que *mientras un pueblo conserva su idioma, conserva la prenda de su libertad, como el hombre su independencia mientras conserva su manera de pensar.* EL IDIOMA ES EL PENSAMIENTO DE LOS PUEBLOS. *Felizmente vuestra independencia está asegurada:* ¡LAS PASIONES HUMANAS VELAN POR ELLA!...»

Precisament els representants del govern tenien obligació de fomentar el castellà, ja que ·ls frares hi posaven les més grans traves

possibles; per això l'exclamació den Rizal: «teniu un govern imbecil!».

Simoun concebeix dos plans per posar en pràctica la seva ansia aniquiladora, però tots dos fracassen. El segon era netament anarquista. Havia de celebrar-se a Manila una boda d'upa. El governador general, padrí dels nuvis, els regala una luxosa lampara, que havia d'estrenar-se en el dinar de noces. Aquesta lampara la va construir Simoun, i en nom del governador la va portar i la va colocar en el saló del menjador. La lampara era plena de nitro-glicerina i disposada de tal sort que, debilitant-se aviat la llum, calia tocar un ressort de la metxa; però aquest ressort, apenes tocat, faria esclatar la bomba. Aquest era ·l *present* que·l capità general oferia als nuvis, al casament dels quals concorria tot lo més granat de Manila, inclosos alguns frares dels més importants. Simoun va arribar a la casa, trobant-se aquesta plena de gom a gom; va colocar la lampara i va sortir. Però davant de la porta de la casa ·s va topar amb un jove que·s deia Isagarri, antic promès de la que ·s casava, i, com que l'estimava, li va aconsellar que se n'apartés,

que se n'anés lluny: Isagarri ·s va resistir; Simoun va insistir a demanar-li que s'allunyés, i el jove Isagarri no se·n va voler anar de cap de les maneres. Allavors Simoun li va dir la veritat: que havia colocat una bomba-lampara, la qual no trigaria a esclatar, fent una destroça terrible. I com que Isagarri va persistir en la seva actitut, Simoun el va abandonar a la seva sort. Apenes Simoun havia donat quatre passes, quan Isagarri, mogut per un sentiment de pietat, se va ficar a la casa com un boig, se·n va anar de dret a la lampara, i, agafant-la amb les seves propries mans, la va tirar a l'aigua a un estany que hi havia al costat mateix de la casa. I això va evitar l'hecatomba. Mentrestant, en aquells moments de confusió, corria de mà en mà una targeta ont se llegia, manuscrit, el nom de *Joan Crisostom Ibarra*. Un dels frares, veient la lletra, va quedar estabornit. La targeta l'havia deixada en Simoun al temps de retirar-se.

En Simoun, veient fracassat el seu plan, fuig de Manila, emportant-se·n en una maleta d'acer, preparada per endavant, totes les seves riqueses; i va a refugiar-se a casa

d'un capellà filipí, parent d'Isagarri, que s'estava en un poblet de la contra-costa de Luzon. Molt poc després d'haver arribat, el capellà reb un avís escrit del tinent de la guarda civil: «Me diuen—li adverteix—que a casa de vostè hi ha amagat el joier Simoun. Tinc ordre d'agafar-lo. Li·u dic per a que l'hoste no hi sigui quan jo vagi a agafar-lo». Aquestes consideracions amb en Simoun s'expliquen, perquè publicament se deia que era ·l més intim confident del Capità General. Però Simoun no va fugir: s'emmetzina i ·s disposa a morir. Quines pagines més admirables les d'aquella ultima confessió! El capellà invoca a Déu, i Simoun li pregunta: «Quin Déu es aqueix?». Va començar certa discussió, i el capellà acaba dient lo que va copiat més avall; i en aquestes paraules se troba la sintesi de tot el pensament den Rizal. Cal remarcar bé ·ls conceptes: amb això ·s veurà com en Rizal era un gran nacionalista que al mateix temps abominava ·l separatisme per la violencia. Va dir el capellà:

«—Un Dios justo, Sr. Simoun; un Dios que castiga nuestra falta de fe, nuestros

vicios, *el poco aprecio que hacemos de la dignidad, de las virtudes cívicas...* Toleramos y nos hacemos cómplices del vicio, *á veces lo aplaudimos;* justo es, justísimo, que suframos sus consecuencias y las sufran también nuestros hijos. Es el Dios de libertad, Sr. Simoun, que nos obliga á amarla haciendo que nos sea pesado el yugo; un Dios de misericordia, de equidad, que al par que nos castiga nos mejora, y sólo concede el bienestar al que se lo ha merecido por sus esfuerzos: *la escuela del sufrimiento templa; la arena del combate vigoriza las almas.* Yo no quiero decir que nuestra libertad se conquiste a filo de espada: *la espada entra por muy poco ya en los destinos modernos; pero sí la hemos de conquistar mereciéndola, elevando la razón y la dignidad del individuo, amando lo justo, lo bueno, lo grande,* HASTA MORIR POR ÉL; y cuando un pueblo llega á esa altura, *Dios suministra el arma, y caen los ídolos, caen los tiranos* como castillo de naipes, y brilla la libertad con la primera aurora. *Nuestro mal lo debemos á nosotros mismos: no echemos la culpa á nadie.* Si España nos viese menos complacientes con la tiranía y más dispuestos á luchar y á

sufrir por nuestros derechos, España sería la primera en darnos la libertad; porque cuando el fruto de la concepción llega á su madurez, *¡desgraciada la madre que lo quiera ahogar!* En tanto, mientras el pueblo filipino no tenga suficiente energía para proclamar, alta la frente y desnudo el pecho, su derecho á la vida social y garantirlo con su sacrificio, con su sangre misma; mientras veamos á nuestros paisanos *en la vida privada sentir verguenza de sí,* oir rugiendo la voz de la conciencia, que se rebela y protesta, *y en la vida pública callarse,* hacer coro al que abusa para burlarse del abusado; mientras los veamos encerrarse en su egoísmo y alabar con forzada sonrisa los actos más inicuos, mendigando con los ojos una parte del botín, *¿á qué darles libertad?* Con España y sin España *serían siempre los mismos,* y acaso, *¡acaso peores!* ¿Á qué la independencia, SI LOS ESCLAVOS DE HOY SERÁN LOS TIRANOS DE MAÑANA? Y lo serán, sin duda, porque ¡AMA LA TIRANÍA QUIEN SE SOMETE Á ELLA! Sr. Simoun, mientras *nuestro pueblo no esté preparado, mientras vaya á la lucha engañado ó empujado, sin clara conciencia de lo que ha de*

hacer, FRACASARÁN LAS MÁS SABIAS TENTATIVAS; *y más vale que fracasen;* porque *¿á qué entregar al novio la esposa si no la ama bastante, si no está dispuesto á morir por ella?*»

En Simoun s'anava acabant, i el capellà prosseguia:

«—¿Dónde está la juventud que ha de consagrar sus rosadas horas, sus ilusiones y entusiasmo al bien de su patria? ¿Dónde está la que ha de verter generosa su sangre para lavar tantas vergüenzas, tantos crímenes, tanta abominación? *¡Pura y sin mancha ha de ser la víctima para que el holocausto sea aceptable!*... ¿Dónde estáis, jóvenes que habéis de encarnar en vosotros el vigor de la vida que ha huído de nuestras venas, la pureza de las ideas que se ha manchado en nuestros cerebros y el fuego del entusiasmo que se ha apagado en nuestros corazones?... Os esperamos, ¡oh jóvenes!; venid, que os esperamos.»

Que conceptuós es tot això! Com en Rizal, un cop més, pressent que la redempció del seu país necessitava una victima, pura i sense màcula, i que aquesta victima havia d'esser ell! En Simoun, extrenyent la mà del

capellà, va morir sense pronunciar una paraula. I el capellà, veient-lo ja mort, exclama: «—*Déu tinga pietat dels que han torçat el camí*»; la frase més senzilla i més trascendental de la novela, perquè amb ella va voler dir aquell bon sacerdot indigena: *Déu tingui pietat d'aquells que, causant la desesperació de tants que van néixer per al bé, els impulsen a esser filibusters!*

En Simoun portava sempre amb ell una maleta que guardava una riquesa considerable: el tresor de la revolució. Doncs, amb aquesta maleta a la mà, el sacerdot se'n va anar a la vora del mar, que era molt prop de casa seva mateix. Però escolteu la descripció den Rizal; amb ella s'acaba la novela; es una pagina bellissima:

«El padre Florentino miró á sus pies. Allá abajo se veían las obscuras olas del Pacífico batir las concavidades de la roca, produciendo sonoros truenos, al mismo tiempo que, heridas por un rayo de luna, olas y espumas brillaban como chispas de fuego, como puñado de brillantes que arrojase al aire algún genio del abismo. Miró en derredor suyo. Estaba solo. La solitaria costa se

perdía á lo lejos en vaga neblina, que la luna desvanecía hasta confundirla con el horizonte. El bosque murmuraba voces ininteligibles. El anciano entonces, con el esfuerzo de sus hercúleos brazos, lanzó la maleta al espacio, arrojándola al mar. Giró varias veces sobre sí misma, y descendió rápidamente trazando una pequeña curva, reflejando sobre su pulimentada superficie algunos pálidos rayos. El anciano vió saltar gotas, oyó un ruido quebrado, y el abismo se cerró tragándose el tesoro. Esperó algunos instantes para ver si el abismo devolvía algo; pero la ola volvió á cerrarse tan misteriosa como antes, sin aumentar en un pliegue más su rizada superficie, como si en la inmensidad del mar sólo hubiera caído un pequeño pedrusco.

»—¡Que la naturaleza te guarde entre los profundos abismos, entre los corales y perlas de sus eternos mares!—dijo entonces el clérigo, extendiendo solemnemente la mano. —Cuando *para un fin santo y sublime* los hombres te necesiten, Dios sabrá sacarte del seno de las olas... Mientras tanto, *ahí no hallarás el mal, no torcerás el derecho, no fomentarás avaricias...*»

Tal es la darrera admirable pagina d'*El Filibusterismo*. En Rizal, en opinió del fiscal que anys més tard el va judicar, no sabia pensar, ni sabia escriure, ni era ningú!

VI

El problema social de Calamba. — En Rizal se trasllada a Hong-Kong. — Torna després a Manila. — La «Lliga Filipina».

Amb la publicació d'*El Filibusterismo* coincideix l'agravació del problema social de Calamba, el poble den Rizal. La jurisdicció d'aquest poble pertanyia integrament als frares dominics, els quals contractaven de tal manera amb els seus colons, que, consentint-los edificar, no 'ls cedien mai, a cap preu, el solar; de manera que quan sobrevenia un deshauci, el llogater se veia obligat... a emportar-se'n la seva propria casa... per a deixar desembraçat el solar! Encara que sembli increible, era així. El plet que'ls rizalistes sostenien contra'ls frares, que com aquell qui no fa re anaven pujant el cànon tot sovint, el van guanyar aquests; i l'Audiencia va de-

cretar el deshauci d'una porció de llogaters. I a l'arribar an aquest punt me veig obligat a fer una rectificació d'allò que vaig escriure en la meva obra sobre la vida den Rizal (rectificació que dec a la bondat del meu distingit amic el competent lletrat senyor Comte d'Albay): els deshauciats anunciaren en tota regla, tal com la llei disposa, que posarien recurs davant del Suprem; i, no obstant i això, la sentencia 's va executar, i una porció de cases dels calambenys foren barbrement arrasades, i vinticinc dels més caracterisats calambenys condemnats a deportació. La familia den Rizal va esser la que més ne va patir. Els que no podien venjar-se en l'escriptor, perquè 's trobava lluny del seu país, se varen venjar, una vegada més, en els seus parents i amics.

Allavors va esser quan en Rizal va traslladar-se desde Europa a Hong-Kong, ont se va establir, concebint el proposit de fundar una colonia al nord de Borneo, per a la qual cosa comptava amb el consentiment del govern inglès. Amb aquest motiu en Rizal va fer, desde Hong-Kong, una expedició a Borneo, tornant després novament a Hong-

Kong. El seu tracte amb un vell filipí que ·s deia D. Josep Basa ·l va moure a redactar els Estatuts i Reglaments de la «Lliga Filipina», que ·s creu va esser ideada den Basa; la qual Lliga no venia a esser altra cosa que una associació de protecció mutual, d'inteligencia mutual entre ·ls filipins de certa cultura o de certa posició; una cosa així com una solidaritat social, comercial i en certa manera politica, en res partidaria del separatisme. Aquesta Lliga, no obstant, va esser amalgamada quatre anys més tard, pel Fiscal, amb el *Kalipunan,* i el fet de que en Rizal hagués estat el fundador de la Lliga (que per cert apenes va viure), se va considerar l'argument principal perquè en Rizal fos condemnat a mort.

En Rizal se trobava a Hong-Kong. Però, no podent resistir per més temps els sofriments i persecucions que patien els seus, va decidir tornar al seu país, a veure si així·s venjaven en ell i deixaven estar els seus parents i amics. Abans d'empendre ·l viatge, que va realisar a ultims de Juny de 1892, va depositar en mans del Dr. Llorenç Pereyra Marques, de Macao, tres documents, en els

quals feia en Rizal la declaració de que aquest viatge li costaria la vida; però es que s'estimava més perdre-la que no pas que·ls seus continuessin patint. Per què aquest pressentiment den Rizal? Quin crim havia comès o pensava cometre? Ah! Es què en Rizal sabia que solament pel fet d'haver dit grans veritats en les seves obres els seus enemics tindrien de venjar-se. Es cert que en Rizal, abans de tornar a Filipines, havia ofert al general Despujol *no ficar-se en politica*. Aquí, entre nosaltres, es D. Isabelo de los Reyes, que ho sab. Però en Rizal va oferir allò que no podia complir; perquè, donada la seva significació en el seu país, tota paraula seva, per innocenta que fos, havia de tenir un valor politic.

I va arribar a Manila en Rizal. El visitaren poca gent, perquè tots els filipins sabien que pel mer fet de parlar-hi un moment serien tots ells senyalats com filibusters, i eren molt pocs els que gosaven exposar-se a rebre aquest qualificatiu ignominiós. En Rizal, en uns quants dies, va realisar alguns viatges i celebrà dues reunions, en les quals se va limitar a aconsellar que s'afirmés la

vida de la «Lliga Filipina», i a infondre sentiments de dignitat. La presencia den Rizal a Manila va sense dir que ·s considerà intolerable. Urgia, doncs, un pretext per fer-lo desaparèixer de l'escena, i aqueix pretext se va trobar. S'ha de fer justicia al general Despujol: era un cavaller; però ·l varen enganyar. Vet-aquí com. Amb en Rizal va tornar al seu país una germana seva, en l'equipatge de la qual, més ben dit, en un farcell del seu equipatge, foren trobats alguns exemplars d'unes fulles amb el retol de *¡Pobres frailes!* ¿Es verossimil que un home del talent den Rizal cometés l'imprudencia d'esser portador d'uns papers que sabia que podien fer-li molt mal? Doncs bé: el descobriment d'aquests papers va esser el pretext que hi va haver per agafar en Rizal i deportar-lo immediatament. El periodic *Plaridel,* de Malolos, del 17 de Juliol de 1907, publica un treball del meu amic el sabent escriptor S. Epifanio de los Santos; i en aquest treball se diu qui va esser el que va ficar les fulles en l'equipatge de la germana den Rizal. No dec estampar-ne ·l nom! Solament diré que qui va presenciar la *proesa* va esser, segons se

llegeix en aquest article, el majordom del vapor *Don Juan,* Florentí Vidal. Vet-aquí ·l pretext que hi va haver per desqualificar en Rizal i per deportar-lo!

A proposit de papers subrepticis, me limitaré a dir que en el poble de Malabon, immediat a Manila, els frares agustins tenien una impremta, i afegiré que a proposit de papers subrepticis s'ha escrit:

«Se ha probado después que éstos (impresos) ó semejantes hojas subversivas *han sido impresas* por el establecimiento tipográfico de los padres Agustinos de Malabon, para atribuirlas luego á los progresistas filipinos. El juez Sr. Rodríguez Berriz sorprendió los mismos moldes, y no sabemos en qué ha venido á parar el expediente que había incoado de acuerdo con Despujol»[1].

Com aquesta nota que acabo de llegir, ne podria llegir algunes més. N'hi ha que tenen dotze i catorze anys d'antiguitat, i en tot aquest temps ningú les ha rectificades.

La veritat es que·ls frares eren els amos en

---

1) S. Isabelo de los Reyes: *La Sensacional Memoria,* pag. 64, nota.

tot, principalment en lo referent a l'admissió de llibres en el país. No fa gaire que he tret a llum un extret de les actes originals de la Comissió permanent de Censura, i en aqueix treball se podrà veure que *Don Quijote* circulava tatxat; que les *Doloras* de Campoamor eren prohibides; que ho eren totes les noveles d'autors famosos; quasi bé tots els llibres de filosofia i d'historia; que ho era un tractat de Geografia solament perquè l'autor no acceptava l'universalitat del Diluvi...

Per què seguir? I, en cambi, la censura donava ·l permís a obretes indigestes, d'autors ignorants, que solament servien per atrofiar la mentalitat dels filipins. ¿Quina cultura podia haver-hi en el país, ni quin amor podien tenir an els frares els filipins que ansiaven instruir-se?

VII

Presó den Rizal. — Deportació a Dapitan. — Programa de reformes den Rizal.

En Rizal, a conseqüencia d'aqueixes fulles de que he parlat, va esser agafat el 7 de Juliol de 1892. El van portar al castell de Santiago, que venia a esser per Manila lo que'l castell de Montjuic es per Barcelona. En Rizal no va saber per què se'l ficava a la presó, per què se 'l desqualificava; no se li formà procés; no va esser interrogat. Per què servia 'l Codi?

Solament va saber que als pocs dies, conduit per un vaixell de guerra, se veia deportat a Dapitan, en l'illa de Mindanao, i tatxat de *filibuster* per gran part de la prempsa... I dic gran part, perquè hi va haver periodics, entre ells *La Publicidad,* de Barcelona, i *El Globo,* de Madrid, i altres, que rebutjaren el suposat *filibusterisme* den Rizal. De cap dels escrits den Rizal se desprèn altra cosa que un amor immens al seu país i ansia infinida de dignificar-lo i elevar-lo,

per marxar amb Espanya paralelament i en la millor armonia. En Rizal era un gran mistic, i com tal sentia una repugnancia invencible per tot procediment de violencia. Si en el fons de la seva ànima va batre alguna vegada l'ideal de l'emancipació, aquesta no la volia sinó per llei natural historica, a la qual donava pas la Providencia mateixa.

Ja tenim en Rizal en la deportació. Quanta devia esser la tristesa d'aquest home, el prototip de l'home cavallerós i digne!

El comandant de la nau havia rebut l'ordre d'entregar en Rizal als jesuites, i, en cas que aquests no'l volguessin rebre, al governador politico-militar de Dapitan. Els jesuites, per a rebre en Rizal, exigien d'ell que abdiqués de les seves idees politico-filosofiques i religioses, cosa a la qual en Rizal no podia prestar-se dignament; i així's va quedar a viure amb el governador politico-militar, D. Ricart Carnicero, que actualment se troba de comandant de plaça en la ciutat de Lleida. I va succeir alló que havia de succeir: en Rizal tenia l'encís de tots els homes superiors. Així com va saber fer-se simpatic al tinent de la guarda civil D. Josep Taviel

de Andrade, a Calamba, de la mateixa manera va saber guanyar-se immediatament la simpatia del capità D. Ricart Carnicero. El gran *delicte* den Rizal consistia en no esser amic dels frares; per fortuna, no ho era tampoc en Carnicero: un motiu més perquè simpatisessin i s'agafessin afecció mutual.

La proscripció den Rizal va durar quatre anys, durant els quals va viure sota la més estreta vigilancia, primer del citat senyor Carnicero, i després del successor d'aquest, el capità D. Joan Sitges (crec que d'origen català), al qual he tractat. A tots dos dignissims militars vaig demanar informes sobre en Rizal, referentment a la seva vida en la proscripció, que ells pogueren observar atentament, i tots dos coincidiren en el judici: en Rizal era un home superior, profondament romantic i altruista, exquisidament educat, d'una correcció social, adhuc en els detalls més minims, irreprotxable. Exercia la medecina gratuitament; va fundar un hospital ont tot corria de compte seu. Solament cobrava als forasters rics A un inglès al qual extirpà una catarata li va posar un compte de 500 duros, quantitat que va invertir en Rizal

en dotar a Dapitan d'illuminació pública, que no 'n tenia.

Va acabar per disfrutar de llibertat absoluta dins la isla, i emprenia expedicions que duraven fins a vuit dies. Va tenir moltes ocasions per fugir; però mai ho va intentar. Era esclau del seu honor, i pel seu honor havia promès no abusar de la llibertat que'l governador li dava. Gran naturalista, aquestes excursions tingueren per fruit el descobriment d'especies noves de l'Historia Natural. Formava coleccions de petxines, moluscs i insectes i bestioles rares, que enviava als savis d'Europa, els quals li corresponien amb llibres de ciencia, medicaments i instruments de cirurgia. Entre les troballes s'han inventariat dugues novedats: una granota, que ha romas dins l'Historia Natural amb el nom de *Rhacophorus Rizalix*, i un coleopter, que ha estat batejat amb el nom d'*Apogenia Rizali*. De manera que en Rizal, entre les seves glories, compta la d'haver associat el seu nom a una tant important branca de la ciencia com l'Historia Natural.

En Carnicero sostenia correspondencia reservada, sobre en Rizal, amb el general

Despujol. I així que·l senyor Carnicero comprengué que inspirava an en Rizal absoluta confiança, el va sondejar en materia politica. Vol saber-se quins eren els somnis den Rizal, quin era ·l seu programa de reformes? Consta en una carta den Carnicero an en Despujol; carta que, com les demés sobre aquest as sumpte, he tingut en les meves mans i copio en el meu llibre. Vegi-s el programa d'aquell *filibuster:*

«En primer terme, donar al país representació en les Corts, amb la qual cosa cessarien els abusos que per alguns se cometen.

» Secularisar els frares, fent cessar la tutela que amb el Govern i el país exerceixen aquests senyors, distribuint les parroquies, a mesura que vaquessin, entre ·ls clergues, que tant podrien esser insulars com peninsulars.

» Reformar l'Administració en tots els rams.

» Fomentar l'instrucció primaria, llevant tota intervenció als frares, dotant els mestres i institutrius de sou més gros.

» Donar per meitat els empleus del país a peninsulars i insulars.

» Moralisar l'Administració.

» Crear en les capitals de provincia de més de 16.000 habitants Escoles d'Arts i d'Oficis.

» Llibertat religiosa i llibertat d'impremta. »

Demanava la representació en el Parlament, no solament perquè ja l'havia tinguda Filipines, sinó perquè a la Metropoli se sapigués la veritat de les aspiracions d'aquell poble. Demanava la llibertat d'impremta per a que·l pensament pogués exposar-se amb sinceritat. Demanava secularitzar els frares perquè, trencant la força social que·ls donava ·l vot corporatiu, no fossin absorbents i tirans com eren aleshores. Demanava allò que alguns espanyols demanaven a la Metropoli sense esser tractats de *filibusters*. Me sembla que això que en Rizal demanava era alguna cosa menos de lo que·ls catalans han demanat en el programa minim del Tivoli.

Al poc temps d'arribar Rizal a Mindanao va tenir la sort de repartir-se amb en Carnicero i un altre espanyol el premi segon de la loteria: 20.000 duros. En Rizal va consagrar gran part d'aquells diners a adquirir terres,

transformant amb la seva inteligencia les pràctiques rutinaries de l'agricultura de Mindanao. Va sembrar cacau, cafè, canya, etc., i ultimament somniava en devenir un agricultor i no res més. Amb tot i amb això, estava ple d'amargor i d'incertitut. Procurava allunyar del seu pensament tota idea politica, recordant els sofriments que amb les seves predicacions havia ocasionat a la seva familia; se distreia escrivint de tot i adhuc actuant de pedagog, donant ensenyances als nois pobres, que ell mateix examinava, premiant als més aplicats; va treballar amb molt dalit en una gramatica tagala comparada, que no va arribar a finir. Però l'incertitut no ·l deixava viure tranquil: així, el veiem *tant aviat* desitjant fundar a Sindangan una colonia agricola, com trasladar-se a Ilocos, com venir a Espanya i solicitar, com va fer-ho, passar a Cuba en qualitat de metge militar provisional, al servei de l'exèrcit que lluitava en aquella isla.

VIII

En Rizal demana passar a Cuba com metge militar. — Opinió del general Blanco sobre en Rizal. — Se descobreix el « Katipunan ». — Què era ·l « Katipunan ». — En Rizal havia reprovat l'objecte del « Katipunan » i rebutjat tota participació en ell. — Partença den Rizal cap a Barcelona a bord del *Panay*.

Però en Rizal era perseguit per la fatalitat. Va solicitar passar a Cuba, i l'expedient va estar empantanegat mesos i mesos. Finalment, quan va arribar la concessió, a mitjans de 1896, en tot pensava en Rizal menos en anar a Cuba. D'aquell gran romantic, el qual va tractar el general Blanco en una de les seves expedicions a Mindanao, me va dir en certa ocasió ·l citat general:

« — En Rizal era un somniador, un home bo, ple de filantropia i altruisme. Va esser verdaderament per a ell una desgracia immensa que arribés tant tard l'ordre concedint-li passar a Cuba. De totes maneres jo no l'hauria fusellat. Amic Retana, li demano — m'ho va dir sovint el general Blanco — que faci cons-

tar, sempre que·n tingui ocasió, que *jo no l'hauria fusellat.*»

An en Rizal, repeteixo, el perseguia la fatalitat. Va arribar l'ordre concedint-li passar a Cuba; en Rizal, en vintiquatre hores, ho va abandonar tot i ·s va traslladar a Manila; i va arribar a Manila amb tant poca sort, que unes hores abans havia salpat cap a Barcelona ·l vapor-correu. Tenia, doncs, d'esperar vintivuit dies, la marxa del proxim vapor-correu. I, donant una mostra de previsió i de correcció, no va voler, trobant-se a la badia de Manila, saltar en terra: desde la nau ont havia vingut de Mindanao va solicitar den Blanco romandre en badia incomunicat. En Blanco va disposar que en Rizal passés a un vaixell de guerra, i en aquest vaixell, el creuer *Castilla*, isolat de tothom menos de la seva familia, va esperar... Als pocs dies, el 17 d'Agost de 1896, se descobreix el *Katipunan*.

El *Katipunan* exigeix quatre mots. Era una associació profondament revolucionaria i exclusivament plebea. Se fundà ·l 7 de Juliol de 1892, es a dir, el mateix dia que·s va publicar el decret den Despujol descalificant en Rizal i condemnant-lo a deportació. Aquella

gran injusticia va produir immediatament l'indignació popular, i fruit d'aquesta indignació va esser la creació d'aqueixa terrible societat, el lema de la qual no era altre que fer una espantosa hecatomba. Tant lluny se trobava en Rizal de participar dels ideals dels del *Katipunan,* que n'hi ha prou amb aquest dato. A l'Abril del 96 el *Katipunan* va delegar el metge D. Piu Valenzuela per a que anés a Dapitan, pretextant una consulta facultativa, i explorés l'esprit den Rizal sobre la necessitat que'l *Katipunan* sentia de fer immediatament la revolució. En Valenzuela va arribar a Mindanao, va tenir un abocament amb en Rizal, i li va dir:

—Es impossible contenir el poble: el poble 's daleix per llençar-se a la revolució. Vinc a demanar-li 'l seu parer en nom del *Katipunan.*

En Rizal li va respondre:

—He sostingut en tots els meus escrits que un poble no pot gojar dels beneficis de la llibertat mentre no tingui la cultura i la preparació que són indispensables; no solament rebutjo l'idea que sosté 'l *Katipunan,* sinó que m'oposo decididament a que s'associi 'l

meu nom a qualsevol moviment que s'intenti.

I ·s va extendre després en consideracions sobre això, però amb tal veemencia, que en Valenzuela, que hi havia anat amb el proposit de passar un mes a Dapitan, va tenir d'anar-se·n a les vintiquatre hores. En Valenzuela va tornar a Manila; va donar noticia de l'actitut den Rizal, tant resoltament oposat a que ·s portés a cap la revolució, i en Rizal fou qualificat de covard. Se vol més desgracia per en Rizal? Pels filipins exaltats, covard; pels espanyols insensats, filibuster.

Tornem al 17 d'Agost de 1896. En aqueix dia ·l frare agustí Mariano Gil, tenint noticia per una confidencia de l'existencia del *Katipunan*, va comunicar-ho immediatament a les autoritats. Els compromesos, veient-se descoberts, se varen llençar al camp a vendre cara la vida. La revolució la tenien preparada per al Setembre; però fra Gil va fer que l'esclat del *Katipunan* ressonés abans. El panic i l'indignació s'escamparen per Manila. En Rizal, isolat dins un vaixell de guerra, se trobava prop de Manila, d'ont no havia trepitjat la terra desde ·l 7 de Juliol de 1892. L'opinió pública espanyola de Manila se va

fixar en en Rizal. El capità general Blanco va mostrar allavors gran serenitat. I va escriure an en Rizal una atenta carta amb la qual n'hi enviava dues, d'eficaç recomanació, per als ministres de la Guerra i d'Ultramar. Totes dugues tenien el mateix text. La dirigida al ministre de la Guerra diu aixi:

«El Capitán General de Filipinas. — Particular. — Manila, 30 de agosto de 1896.

» Excmo. Sr. D. Marcelo de Azcárraga.

» Mi apreciable general y distinguido amigo: Recomiendo á usted con verdadero interés al Dr. D. José Rizal, que marcha á la Península á disposición del Gobierno, siempre deseoso de prestar sus servicios como médico en el Ejército de Cuba.

» *Su comportamiento, durante los cuatro años que ha permanecido en Dapitán,* ha sido ejemplar; y es, á mi juicio, tanto más digno de perdón y benevolencia, *cuanto que* NO RESULTA EN MANERA ALGUNA COMPLICADO EN LA INTENTONA QUE ESTOS DÍAS LAMENTAMOS, *ni en conspiración ni en sociedad secreta ninguna de las que la venían tramando.*

» Con este motivo tengo el gusto de repetirme de usted, etc. — RAMÓN BLANCO.»

El dia 3 de Setembre, a bord del *Panay,* marxà en Rizal cap a Barcelona. Al cap de sis dies el *Panay* toca a Singapor, i en Rizal,

amb altres passatgers, desembarca a Singapor. No va faltar qui li va aconsellar que, ja que's trobava lliure i fòra de la jurisdicció espanyola, que's quedés; però ell va replicar: «—No: fugitiu, no». Portava tranquila la conciencia: què tenia que veure amb l'obra del *Kalipunan?* I va continuar tranquilament el viatge, desembarcant en els demés punts d'escala. A la sortida de Pord-Said, un bon espanyol, don Joan Utor, que havia intimat amb en Rizal durant la travessia, li va donar la noticia que telegraficament s'havia rebut l'ordre de que l'agafessin en arribant a Barcelona. L'Utor, quan ho conta, exclama: «En Rizal, quan va sentir això, va plorar, abraçat amb mi...»

En la gran causa que s'estava instruint a Manila, el nom den Rizal, durant els seus quatre anys de deportació, havia sortit diferents cops, sempre amb referencies vagues, i totes elles anteriors al Juliol de 1892. I ara erem al Setembre de 1896, i es d'advertir que en Rizal, durant els quatre anys de deportació, havia observat, segons declaraven les autoritats per boca del general Blanco, «una conducta exemplar».

IX

Causa contra en Rizal. — Es condemnat a mort. — El fusellament. — Conseqüencies de la mort den Rizal.

Quina causa la causa contra en Rizal! La conec a fons; i no fiant-me del propri judici, perquè no soc advocat, he apel·lat al judici d'alguns jurisconsults eminents. Quina causa la causa contra en Rizal! El fiscal discorria així: «En Rizal va fundar la Lliga Filipina; la Lliga Filipina refosa en el *Katipunan*, ha fet la revolució: doncs en Rizal es l'ànima de la revolució, i, per conseqüent, ha d'esser condemnat a mort». Quina logica! La Lliga, eminentment burgesa, va esser fundada en el primer semestre de 1892; els seus fins no eren revolucionaris, i virtualment va morir amb la deportació den Rizal: el *Katipunan*, eminentment plebeu, se va fundar sense comptar per res amb en Rizal, va viure a espatlles den Rizal, i els seus fins eren de tot en tot diferents dels de la Lliga. Ultra això, no constava en la causa com en Rizal va rebutjar de tot en tot l'embaixada que va por-

tar en Valenzuela? Es també dolorós haver de dir que aqueix mateix fiscal, en un dels seus escrits, afirma que havia fet un *acurat estudi de la persona den Rizal.* Massa proves consten en la meva obra per les quals se pot veure que·l fiscal que afirmava això, ultra que desconeixia la psicologia den Rizal, no havia llegit els seus principals escrits; cosa que no m'extranya, pus jo mateix, bibliofil i especialista en aquest punt, he trigat anys sencers a conèixer la bibliografia den Rizal.

En Rizal, tornat a Manila, pres en el castell de Santiago, es invitat a que nomeni defensor, per la qual cosa li presenten una llista d'un centenar d'oficials subalterns de l'exèrcit. Els seus ulls recorregueren la llista i ·s deturaren davant la linia: *Don Luis Taviel de Andrade,* i va elegir aquest. Don Lluís Taviel de Andrade, dignissim lloctinent d'artilleria allavores, era germà del don José Taviel de Andrade que, com lloctinent de la guarda civil, havia tractat intimament en Rizal, a Calamba, alguns anys abans. El defensor den Rizal va redactar un informe digne d'esser llegit: quant a fons va ficar-se en l'ànima den Rizal! Va tenir lloc el consell

de guerra; se va llegir l'extracte de la causa, l'acusació i la defensa; en Rizal hi va afegir algunes consideracions que duia escrites; i en Rizal, sense que hi hagués prova plena del seu separatisme, sense tenir la més petita participació en el moviment revolucionari, que ell va execrar privadament i publicament, va esser condemnat a mort. I el dia 28 de Desembre ·l general Polavieja decretava, després d'haver informat l'auditor:

« Manila, 28 de diciembre de 1896. — *Conforme con el anterior dictamen, apruebo la sentencia dictada por el Consejo de Guerra ordinario de plaza en la presente causa, en virtud de la cual se impone la pena de muerte al reo* José Rizal Mercado, *la que se ejecutará pasándole por las armas á las siete de la mañana del dia treinta del actual, en el campo de Bagumbazan y con las formalidades que la ley previene. — Para su cumplimiento y demás que corresponda, vuelva al Juez instructor, capitán D. Rafael Dominguez.* — Camilo G. de Polavieja ».

Aquest document historic es el més trascendental de tots els que figuren en la causa. El procedir den Polavieja requereix esser examinat amb calma. En Polavieja, quan va firmar-lo, portava en el país dotze o catorze dies solament; va anar-hi amb el compromís de

procedir a l'inrevés de com havia procedit en Blanco, la prudencia del qual l'havia fet impopular entre ·ls espanyols. En Polavieja, ademés, arribant a Manila, va trobar-se amb una atmosfera ja feta, molt densa, contra en Rizal. En Polavieja no coneixia en Rizal ni estava al corrent dels seus antecedents. A Manila regnava un panic espantós, i era creencia general que fusellant en Rizal i altres filipins de gran reputació tot quedaria en calma.

En Polavieja va reunir la Junta d'autoritats, i ni una sola d'aquestes (incloent-hi l'arcabisbe Nozaleda) va deixar d'aconsellar el fusellament den Rizal: el demanava ·l fiscal, el demanava ·l consell de guerra, l'aconsellava l'auditor general... Més encara: en Rizal estava en capella, i ningú, fòra de la seva familia, va solicitar l'indult, ni tant solament en Nozaleda! Es cert que en Polavieja hauria pogut sobreposar-se a tothom; però si en Polavieja l'hagués indultat s'hauria guanyat immediatament una més gran impopularitat encara (entre ·ls espanyols) que no pas la que en Blanco s'havia guanyat amb la seva prudencia. La culpa d'aqueixa sentencia de mort va esser de tothom, inclòs dels filipins,

6

que covardament i falsament embolicaren an en Rizal en el gran procés.

En Rizal va entrar en capella ·l 29 de Desembre, entre sis i set del matí; li van llegir la sentencia, se·l va invitar per a que firmés l'*enterat,* i en Rizal va posar al peu de la seva sentencia de mort la firma més segura, més clara i més bonica que havia escrit en sa vida. Tot el temps que va estar en capella, vint-i-quatre hores, va conservar una serenitat prodigiosa: ni un moment va perdre la calma. Sens dubte pensava que·l sacrifici de la seva vida implicava la redempció del seu país, i ell per aquesta redempció n'hauria donat no una, sinó cent, de vides. Per ultim, la realitat del fet venia a confirmar, d'una manera tragica, allò que ell havia pressentit en els seus llibres. Cal no oblidar que *morir per la Patria* havia estat conceptuat per en Rizal una obsessió: cal no oblidar que *donar la vida per la Patria* havia estat conceptuat per en Rizal com la més excelsa de les glories. Els frares no ·s van deixar veure a la capella. Els jesuites, els que l'havien educat a l'Ateneu, sí; i van fer tots els seus esforços per a convertir-lo: sostingueren amb ell, en aquelles hores su-

premes, carinyoses controversies. El van haver de deixar: no cedia. En aquest interval va esser quan en Rizal va escriure algunes cartes de comiat i aquells celebres versos que tantes vegades s'han reproduit, els més notables, en opinió de la crítica mundial, de tots els que s'han escrit en circumstancies analogues. Els jesuites van tornar a insistir. I, com diu molt bé l'insigne Unamuno, conseguiren per ultim, enternint en Rizal, treure a flor el nen que duia en el fons de la seva ànima. Li mostraren el Cor de Jesús que en Rizal havia esculpit a l'Ateneu. En Rizal, romantic de tota la seva vida, per un moviment sentimental va estar d'acord amb els jesuites: redactà i suscrigué l'abjuració, i 's va disposar a morir.

Els seus ultims moments són realment interessants.

Desde la presó al quadro, va recórrer el trajecte a peu. Anava amb una serenitat tant gran, amb una naturalitat tant natural, que sorprenia a tothom que va poder observar-lo. Va arribar al quadro, i, després de despedir-se del seu defensor, el cavallerós D. Lluís Taviel de Andrade, i dels jesuites, a un dels

quals va dir: «Perdono a tothom: moro sense tenir el més petit ressentiment contra ningú», va demanar al capità que manava ·l quadro que·l fusellés de cara.

—Tinc ordre de fer-ho per l'esquena,— li va respondre ·l militar.

I an això en Rizal va replicar:

—Jo no he estat traidor a la meva patria ni a la nació espanyola.

El capità li va manifestar que·l seu deure era complir allò que·ls seus superiors li havien ordenat. En Rizal no va insistir més, i va disposar-se per a esser fusellat, conseguint que li respectessin el cap, això es, que·ls trets fossin dirigits al cor. Donava l'esquena al piquet, compost de vuit filipins; pus, com remarca un brillant escriptor del seu país, en Rizal, com Jesús, havia de morir a mans d'homes de la seva propria raça. I en el moment en que·s trobava quadrat, en la posició de *firmes,* mentre ·ls soldats preparaven les armes, el metge militar Sr. Ruiz Castillo se va acostar an en Rizal i li va dir:

—Company: me permeteu el pols?

En Rizal va extendre ·l braç esquerre. En Ruiz Castillo ·l va pulsar, i va afegir:

—El teniu molt bé.

I 's va apartar.

En Rizal va fer un lleuger arronçament d'espatlles, i en això va rebre la descàrrega. Però no va caure de cara, com semblava natural: com si un suprem esforç de la voluntat el fes girar, va caure de tal sort que's va quedar mirant el sól, el sól!, en el qual sempre havia vist ell el simbol de la Llibertat.

Immediatament de caure en Rizal, se va sentir un visca a Espanya, un altre a la Justicia, i, al só de la *Marxa de Cádiz*, desfilaren les tropes per davant del cadavre. El periodic dels frares, donant compte aquell vespre d'aquell inic fusellament, deia:

«Y sólo asi, *barriendo* la mala semilla, *segando* las mieses secas del campo, se ha de evitar el daño que á sí mismo se han hecho los ignorantes y pérfidos desleales que otros más malvados han lanzado en armas contra la madre patria, y á quienes á la rebelión y al descreimiento empujaron las protervas doctrinas del médico mestizo chino.»

Perquè 'ls enemics den Rizal, per a menysprear-lo, l'anomenaven sempre *mestiç xino*, com si l'home fos responsable de l'antecedent etnic dels seus predecessors!

En Rizal va esser la personificació d'un ideal, i aquests representatius no se'ls fusella impunement. En Rizal, en les seves obres, havia encertat a condensar tot el sofriment i totes les aspiracions del poble filipí: els seus compatriotes se'l miraven com un idol: així es que'l fusellament d'aquest home admirable fou per a la causa d'Espanya a Filipines contraproduent. Fusellat en Rizal, era de tot en tot impossible que's restablissin les corrents de simpatia entre 'ls filipins i els espanyols. Adhuc en el suposit que no s'hagués perdut l'Arxipelac, no hi cabia ja, humanament parlant, que'ls filipins haguessin seguit estimant-nos. Vet-aquí per què pot afirmar-se que'l fusellament den Rizal ha estat l'error més trascendental que'ls espanyols van cometre en aquelles illes.

Tenia en Rizal gran nombre d'admiradors a Europa, alguns d'ells savis de celebritat, i a tots va doldre molt la mort del gran tagal. Se li tributaren molts homenatges, essent dignes d'especial menció 'l de la Societat d'Antropologia de Berlin (a la qual en Rizal havia pertangut), per iniciativa de l'insigne Virchow, i el que li tributaren en la casa de

Representants de Washington, ont se va fer l'apologia den Rizal, no solament comparant-lo a Washington, sinó dient d'ell que era una victima més que havia fet la Tirania en la terra.

Els filipins no oblidaran mai la memoria den Rizal: per a ells es la memoria sagrada per excel·lencia.

Un dato curiós. El braç armat de la Revolució fou Andrés Bonifacio; en Rizal se va oposar a la Revolució, i adhuc la va qualificar de «selvatge» en un document destinat a la publicitat. Doncs bé: den Bonifacio apenes se recorda ningú; den Rizal se recorda tothom, i el beneeixen i l'exalten, i l'Iglesia filipina independent el proclama *sant:* ja hi ha *Sant Josep Rizal!*

No haig de terminar sense dir que'l problema politico-social de Filipines va tenir un vident en D. Sinibald de Mas, nat a Barcelona en 1809. Trenta anys tenia quan va estar a Filipines, durant alguns mesos, i fruit d'aquella estada va esser una obra lluminosa, en la tercera part de la qual, reservada (però no tant que jo no conseguís un dels comptadissims exemplars que'n va imprimir), acon-

sellava al govern de la Metropoli que anés preparant l'Arxipelac per a que un dia pogués regir-se a sí mateix; i així, acabava, els filipins podran dir algun dia: «l'Espanya va descobrir el nostre país; l'Espanya 'ns va civilitzar i educar; i l'Espanya, després d'haver-nos donat l'ensenyança politica necessaria, ens ha donat la llibertat».

APENDIX

Veus-aquí la celebrada poesia den Rizal, escrita quan estava en capella, hores abans d'executar-lo.

¡Adiós, Patria adorada, región del sol querida,
perla del mar de Oriente, nuestro perdido edén!
A darte voy, alegre, la triste, mustia vida:
si fuera más brillante, más fresca, más florida,
también por ti la diera, la diera por tu bien.

En campos de batalla, luchando con delirio,
otros te dan sus vidas, sin dudas, sin pesar.
El sitio nada importa: ciprés, laurel ó lirio,
cadalso ó campo abierto, combate ó cruel martirio,
lo mismo es, si lo piden la Patria y el hogar.

Yo muero cuando veo que el cielo se colora
y al fin anuncia el día tras lóbrego capúz:

si grana necesitas para teñir la aurora,
¡vierte la sangre mía, derrámala en buen hora,
y dórela un reflejo de su naciente luz!

Mis sueños cuando apenas niño ó adolescente,
mis sueños cuando joven, ya lleno de vigor,
fueron el verte un día, ¡joya del mar de Oriente!,
secos los negros ojos, alta la tersa frente,
sin ceño, sin arrugas, sin manchas de rubor.

Ensueño de mi vida, mi ardiente vivo anhelo,
¡salud!, te grita el alma que pronto va á partir.
¡Salud!... ¡Oh, qué es hermoso caer por darte vuelo,
morir por darte vida, morir bajo tu cielo,
y en tu encantada tierra la eternidad dormir!

Si sobre mi sepulcro vieres brotar un día,
entre la espesa yerba, sencilla humilde flor,
acércala á tus labios y besa el alma mía,
y sienta yo en mi frente, bajo la tumba fría,
de tu ternura el soplo, de tu hálito el calor.

Deja á la luna verme con luz tranquila y suave,
deja que el alba envíe su resplandor fugaz,
deja gemir al viento con su murmullo grave;
y si desciende y posa sobre mi cruz un ave,
deja que el ave entone su cántico de paz.

Deja que el sol ardiendo las lluvias evapore,

y al cielo tornen puras con mi clamor en pos;
deja que un ser amigo mi fin temprano llore,
y en las serenas tardes, cuando por mí alguien ore,
ora también, ¡oh Patria!, por mi descanso á Dios.

Ora por todos cuantos murieron sin ventura,
por cuantos padecieron tormentos sin igual,
por nuestras pobres madres que gimen su amargura,
por huérfanos y viudas, por presos en tortura,
y ora por ti, que veas tu redención final.

Y cuando en noche oscura se envuelva el cementerio
y sólo, sólo muertos queden velando allí,
no turbes su reposo, no turbes el misterio:
tal vez acordes oigas de cítara ó salterio:
soy yo, querida Patria; yo que te canto á ti.

Y cuando ya mi tumba, de todos olvidada,
no tenga cruz ni piedra que marquen su lugar,
deja que la are el hombre, la esparza con la azada,
y mis cenizas, antes que vuelvan á la nada,
el polvo de tu alfombra que vayan á formar.

Entonces nada importa me pongas en olvido:
tu atmósfera, tu espacio, tus valles cruzaré;
vibrante y limpia nota seré para tu oído;
aroma, luz, colores, rumor, canto, gemido,
constante repitiendo la esencia de mi fe.

¡Mi patria idolatrada, dolor de mis dolores,
querida Filipinas, oye el postrer adiós!
Ahí te lo dejo todo: mis padres, mis amores:
voy donde no hay esclavos, verdugos ni opresores;
donde la fe no mata, ¡donde el que reina es Dios!

¡Adiós, padres, hermanos, trozos del alma mía,
amigos de la infancia en el perdido hogar!
¡Dad gracias, que descanso del fatigoso día!...
¡Adiós, dulce extranjera, mi amiga, mi alegría!
¡Adiós, queridos seres!.. ¡Morir es descansar!

Entre les innombrables poesies que an en Rizal han dedicat els seus compatriotes, sens dubte la que més ha cridat l'atenció es aquesta que reproduim:

Á RIZAL

¡Héroe inmortal, coloso legendario:
emerge del abismo del osario
en que duermes el sueño de la gloria!
Ven: nuestro amor, que tu recuerdo inflama,
de la sombrosa eternidad te llama
para ceñir de flores tu memoria.

Esta es la fecha, el día funerario
en el cual el tirano sanguinario
te hizo sufrir el último tormento,

cual, si al romper el ánfora de tierra,
la esencia que en el ánfora se encierra
no hubiera acaso de impregnar el viento.

¡Cuánto te debe el Pueblo! En tu calvario
eras ayer el astro solitario
que alumbraba los campos de batalla,
la dulce aparición, risa del cielo,
que infundía á los mártires consuelo,
valor al héroe y miedo á la canalla.

¿Quién no sintió huïdas sus congojas
repasando tu libro, en cuyas hojas
la popular execración estalla?
Hermanando la mofa y el lamento,
vibra encarnado en su robusto acento
el silbo agudo de candente tralla.

Quizás en tu ostracismo voluntario
juzgabas que era empeño temerario
manumitir nuestra oprimida raza.
Mírala hoy: es virgen arrogante,
que con la augusta Libertad, tu amante,
en un amplexo fraternal se enlaza.

Caiste, como fruta ya amarilla;
pero cayó contigo la semilla.
Ya es una planta vigorosa: el germen
ha medrado en el surco de la senda,

y, libres ya de la mortal contienda,
bajo su sombra tus hermanos duermen.

¡Duerme en paz en las sombras de la nada,
redentor de una Patria esclavizada!
¡No llores, de la tumba en el misterio,
del español el triunfo momentáneo;
que, si una bala destrozó tu cráneo,
también tu idea destrozó un imperio!

¡Gloria á Rizal! Su nombre sacrosanto,
que con incendios de Thabor llamea,
en la mente del sabio es luz de Idea,
vida en el mármol y en el arpa canto.

Él enjugó de nuestra Patria el llanto;
su verbo fué la vengadora tea
que encendió en el fragor de la pelea
los laureles de Otumba y de Lepanto.

¡Reverénciale, oh Pueblo redimido!
Llanto del corazón vierte afligido
por el amargo fin del gran Patriota;
y hoy, que en los aires la tormenta zumba,
¡no salga ni un quejido de su tumba
al verte, oh Pueblo, nuevamente ilota!

CECILIO APÓSTOL

Manila, 30 Diciembre 1898.

TAULA

Pàgs.

OBRES DE L'AUTOR

	Ptes.
El Indio Batangueño. Estudio etnográfico (agotada)	—
Folletos Filipinos. Cuatro vols. (agotados). . .	—
Avisos y Profecias. (Politica filipina) (agotada) .	—
Estadismo de las Islas Filipinas, de J. Martínez de Zúñiga, anotado é ilustrado por W. E. Retana. Dos vols	25
Un libro de Aniterías (agotado)	—
El Periodismo Filipino	6
Los antiguos Alfabetos de Filipinas	2
La Politica de España en Filipinas. 8 vols., fol. .	200
Archivo del Bibliófilo Filipino. 5 vols	45
Mando del General Weyler en Filipinas	4
Historia de Mindanao y Joló, de F. Combés, prologada y anotada por W. E. Retana (con la colaboración de P. Pastells).	30
Catálogo abreviado de la Biblioteca Filipina de W. E. Retana	30
La Imprenta en Filipinas	10

	Ptes.
Aparato bibliográfico de la Historia general de Filipinas. 3 vols. en fol. (2,000 págs.)	150
— La misma obra, eu gran papel	400
Vida y escritos del Dr. José Rizal	12
La Censura de Imprenta en Filipinas.	3
Tablas cronológica y alfabética de Imprentas é impresores de Filipinas	6

Ramon Vidales, Jaume. — **Poblet**. Narracions, tradicions i llegendes (**106**).
Retana, W. E. — **Rizal**, noticies biografiques (**109**).
Ribera i Rovira, Ignasi de L. — **Iberisme** (**72**).
— **Portugal artistic** (**48**).
Robert, Robert. — **Barcelonines** (**73**).
Rocamora, Manuel. — **Vergonya** (**44**).
Rochefoucauld, La. — **Maximes**. Trad. de J. Roca Cupull (**63**).
Roger, Miquel. — **La pera de plata** (**41**).
Rosselló, Joan. — **En Rupit** (**34**).
— **Ruralisme** (**80**).
Rubio i Lluch, Antoni. — **Catalunya a Grecia** (**49**).
Ruiz, Diego. — **Del Poeta Civil i del Cavaller** (**76**).
Ruiz i Pablo, Angel. — **Del cor de la terra Classes passives**, noveletes menorquines (**104**).
Ruskin, John. — **Els lliris del jardi de la Reina**. Trad. de Manuel de Montoliu (2.ª edició) (**45**).
Rusiñol, Santiago. — **D'aqui i d'alla** (2.ª edició) (**1**).
Sacher Masoch. — **Historietes galizzianes**. Trad. de J. Cases-Carbó (**4**).
Sanpere i Miquel, S. — **Les Dames d'Aragó**. 1.ª serie (**87**).
Shakspeare. — **Macbeth**. Trad. de Cebrià de Montoliu (**74**).
Tolstoi, Lleo. — **Contes** (1.ª i 2.ª serie). Trad. de J. Cases-Carbó (**2-14**).
Turguenerf, Ivan. — **Ensaigs**. Trad. de J. Rosselló (**18**).
Verdaguer, Jacinto. — **Viatges** (2.ª edició) (**7**).
— **Excursions** (**26**).
— **Flors de Maria** (**38**)
— **Dietari d'un pelegri a Terra Santa** (**58**).
— **Prosa florida** (**79**).
Viatge a l'Infern den Pere Porter (**59**).
Whitman, Walt. — **Fulles d'herba**. Traducció de Cebrià Montoliu (**101**).
Zanné, Geroni. — **Imatges i Melodies** (**54**).
— **Assaigs estetics** (**43**).

EN PREMSA

Cançons populars catalanes. 3.ª serie.
E. Guanyabens. — **Trasplantades**. Traduccions.
Albert Saisset (Un Tal). — **Perpinyanenques**.
Gœthe. — **Pensaments**. Traducció de Joan Maragall.

S. SANPERE I MIQUEL

La Pintura mig-eval Catalana

Cada fascicle de 48 planes, amb abundosos gravats i una fototipia

2 PESSETES

Vol. I, fasc. **1** i **2**: *L'Art barbre.*
Vol. II, fasc. **1**: *L'Art del trescents.*—Fasc. **2**: *Els trescentistes catalans abans de Pedralbes.*—Fasc. **3**: *Dels pintors contemporanis de'n Ferrer Bassa.*—Fasc. **4**: *Pedralbes.*